УДК 930.2

І. А. Коляда
доктор історичних наук, професор,
кафедра методики навчання суспільних дисциплін
та гендерної освіти, факультет історичної освіти,
Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(м. Київ, Україна), kolyada.i.a@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3802-9082

УКРАЇНЦІ ТА РОСІЯНИ — ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МЕНТАЛЬНОСТІ ТА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ: РЕФЛЕКСІЇ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

У статті, на основі епістолярію, публіцистики, історичних праць, художніх прозових та поетичних творів, рукописних нотатків історика, педагога, культурно-громадського діяча XIX ст. П. Куліша, здійснено порівняльний аналіз ментальності та політичної культури двох народів — українців та росіян. Розкрито розуміння П. Кулішем таких понять, як "кацапи" та "хохли", погляди щодо рівноваги у східнослов'янському середовищі, ставлення до Б. Хмельницького, політичних і соціально-економічних процесів другої половини XVII ст. Зважаючи на відсутність у науковому доробку П. Куліша однієї чи декількох праць, які б чітко визначали погляди та рецепції українського мислителя на історію формування російського народу, автор статті приходить до висновку, що попри певну непослідовність, а іноді й суперечливість у викладі свого бачення взаємовідносин у східнослов'янському світі, Пантелеймон Куліш чітко заявляв про відмінність українського та російського народів не тільки за мовними особливостями, але й за ознаками ментальності, політичної культури, цивілізаційних пріоритетів. При цьому зауважено, що П. Куліш ніколи не намагався роздробити, зруйнувати духовну єдність між східнослов'янськими народами.

Ключові слова: *П. Куліш, українці, росіяни, порівняння, ментальність, політична культура.*

I. A. Koliada
Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Professor,
Department of teaching Social Studies and Gender Education,
National Pedagogical Drahomanov University
(Kyiv, Ukraine), kolyada.i.a@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3802-9082

UKRAINIANS AND RUSSIANS — A COMPARATIVE ANALYSIS OF MENTALITY AND POLITICAL CULTURE: PANTELEIMON KULISH'S REFLECTIONS

Abstract
In the article, the author, based on epistolary, journalism, historical works, prose and poetry, author's handwritten notes of a historian, teacher, cultural and public figure of the XIX century. P. Kulish made a comparative analysis of the mentality and political culture of the two peoples — Ukrainians and Russians. The author discloses P. Kulish understanding of such concepts as "katsaps" and "khokhl", P. Kulish views on the balance in the East Slavic environment, P. Kulish's analysis of B. Khmelnitsky's personality and historical processes of the second half of the seventeenth century economic processes period 60–80-ies of XVII century. Despite the absence of one or more works in P. Kulish's scientific work that would clearly define the views and receptions of the Ukrainian thinker on the history of the formation of the Russian people, the author concludes that, despite some inconsistency, and sometimes contradiction, in presenting his views on mutual views Panteleimon Kulish clearly declared the difference between the Ukrainian and Russian peoples not only in terms of linguistic characteristics, but also in terms of mentality, political culture, and civilizational priorities. It is noted that P. Kulish never tried to break up, destroy the spiritual unity between the Eastern Slavic peoples.
Keywords: *P. Kulish, Ukrainians, Russians, comparison, mentality, political culture.*

Формування української ідентичності, ніяк не суперечило пануючим у тому ж XIX ст. ідеям слов'янської єдності, але перед українськими мислителями ставало складніше завдання — виокремити із загальнослов'янського (зокрема, східнослов'янського) світу українців, довести їхню етнічну самобутність, яке мало відбуватися не стільки на перерахуванні ознак національної ідентичності, особливостей культури, менталітету, мови та традицій українського народу, рис його історичного розвитку та характеристик політичної культури, скільки у демонструванні відмінностей від російського соціокультурного середовища.

Існуючий у XIX ст. стан речей обумовлював роботу більшості українських істориків у межах імперських історичних дискурсів. Учені мали

зважати на політичну та цензурну ситуацію, особливо це стосувалося Російської імперії, але вітчизняний мислитель Пантелеймон Куліш, володіючи аналітичними здібностями, літературними талантами та гарно знаючи історичні джерела, у своєму інтелектуальному доробку зміг у достатній мірі висвітлити особливості російського менталітету, політичної культури та ще ряд ознак національної ідентичності, які дозволили чітко відокремити українців від росіян.

Варто відзначити, Пантелеймон Куліш предметно не займався вивченням історії Росії, відсутні у його науковому доробку однієї чи декількох праць, які б чітко визначали погляди та рецепції українського мислителя на історію формування російського народу. Все це доводиться відбирати з різнопланової Кулішевої інтелектуальної спадщини: епістолярію, публіцистики, історичних праць, художніх прозових та поетичних творів, авторських рукописних нотатків.

Починаючи з періоду, коли П. Куліш став до активної громадської діяльності, молодий мислитель уже мав усталені погляди на українсько-російські відносини, національні ідентичності обох народів. Мало того, зроблені ним тоді заяви на сторінках періодичних видань стали приводом до формування імперською владою певного відношення до цього українського інтелектуала. Так, в одному із жандармських документів зі слідчої справи Кирило-Мефодіївського братства, було зазначено, що "питает не расположение к русским[1]".

Від означення росіян словом "кацапи" П. Куліш відмовився, зазначивши, що як вживання назви "хохли" для українського народу, так і назви "кацапи" для росіян є образливими. Дослідник зазначає, що вони ніколи раніше в історії обох народів не зустрічалися (не мають історичних коренів), а є чиєюсь вигадкою, яка прижилась у середовищі простого народу. В інтелектуальному просторі цих слів не має бути, бо це елементарне наукове невігластво[2].

П. Куліш ніколи не намагався роздробити, зруйнувати духовну єдність між східнослов'янськими народами, яка має давні корені і зокрема найбільш розвинулася у часи Київської Русі. Український історик виступав за відновлення історичної рівноваги, відновлення історичної справедливості в українсько-російських відносинах, встановлення рівноправ-

[1] Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. / АН УРСР: Археограф. комісія, Ін-т історії; ЦДІА України у м. Києві; [упоряд.: І. Л. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1990. Т. 2. С. 76.

[2] Пантелеймон Куліш: матеріали і дослідження / М. Жулинський (ред.); НАН України; Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка. Львівське відділення. Львів; Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 2000. С. 24–28.

ного союзу Північної та Південної Руси. Ще в одній із своїх найперших історичних праць "Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького" (1843 р.) П. Куліш спробував пояснити, чому порушилася рівновага у східнослов'янському середовищі, чому виник розбрат. На думку тоді ще молодого українського історика, після Володимира Великого та Ярослава Мудрого спадкоємці не змогли поділити владу, а народ, не знаючи до чиєї влади прихилитися також почав між собою ворогувати. Карою за це ворогування стало монгольське нашестя хана Батия, яке порушило рівновагу, призвело до зміцнення російської частини східнослов'янського етносу, занепаду української, на який впав основний удар завойовників зі Сходу. На думку вже пізнього П. Куліша великим завданням є повернення втраченої рівноваги, що існувала за Київської Русі[3].

Постійні політико-культурологічні українсько-російські відносини після розпаду Русі налагоджуються з середини XVII ст., тому природно, що у характеристиці розвитку східнослов'янських народів П. Куліш не міг обійтися без аналізу персоналії Б. Хмельницького та історичних процесів другої половини XVII ст.

У ході висвітлення П. Кулішем "Хмельниччини", Переяславської ради 1654 р., політичних, соціально-економічних процесів період 60–80-х рр. XVII ст., початку XVIII ст. розкриваються погляди та оцінки історика щодо особливостей ментальності та політичної культури російського народу, його культурні особливості, традиції та звичаї, наводяться відмінна ідентичність українців та росіян.

Аналізуючи період першої половини XVII ст. та безпосередньо період "Хмельниччини" у третьому томі "Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)" П. Куліш вказував на цілеспрямовану діяльність московських емісарів по відлученню руського (т. б. українського) елементу зі складу Речі Посполитої. Московська держава, через православне духовенство цілеспрямовано проводила політику серед українського населення аби воно увірувало у доброго православного царя та обіцяні православними священиками блага. Проте, український історик зовсім не абсолютизує у розпаді Речі Посполитої (у сенсі відокремлення частини українських земель) роль московського фактора. Політична криза середини XVII ст. була викликана саме похибками правителів та магнатів Речі Посполитої: "Плод многолетней работы печерских монахов, а равно

---

[3] *Куліш П.* «Книга о ділах народу країнського…»: вибр. твори; [передм. та упоряд. В. Т. Лазарєва]; Нац. НДІ українознав. та всесвітньої історії. Київ: НН ДІУВІ МОНС, 2012. С. 126.

городских и сельских священников, созрел. Взошли на малороссийской почве и московские посевы… Измученный нравственно и разорённый вещественно народ вопил к царю о спасении. Расторжение польско-русской республики произошло вследствие её собственных беззаконий. Москве оставалось только дать свою санкцию. Этот великий акт правительство Тишайшего Государя исполнило с религиозной торжественностью[4]".

П. Куліш досить прозоро натякає на службу російської православної церкви інтересам Московської держави вже з XVII ст., але у той же час вказує на її порівняну слабкість відносно католицької церкви. Політика російського великодержавства, на думку П. Куліша передбачала прилучення українців до єдиного державного простору на основі конфесійної єдності. До цієї єдності московські правителі постійно апелювали і на основі спільної віри, схожості мов намагалися утвердити постулат про існування лише одного російського народу.

На думку українського історика так зване "возз'єднання" (відповідно до рішень Переяславської ради та "Березневих статей" Б. Хмельницького) відбулося, за Кулішем, поспішно й у гірший спосіб — без дотримання умов рівноправності в самому акті "переяславської злуки", під час якого козаки лише присягнули на вірність цареві, що милостиво зволив прийняти їх під свою опіку, і не уклали з ним — та й, по духу московського самодержавства, ніби-то не могли укласти — жодної угоди, а тільки визнали своє безумовне підданство, дещо скрашене поданням за два місяці петиції, яку цар в основному задовольнив зі своєї ласки (так звані Березневі статті). Натомість еволюційний шлях міг, на переконання історика з філософським мисленням, поступово привести до справді рівноправного возз'єднання двох "руських" народів[5].

Багатий матеріал щодо висвітлення поглядів П. Куліша на російську політичну культуру, спосіб державного мислення, ставлення до українців містить його стаття "Виговщина", опублікована у 11/12 номері журналу "Основа" (1861 р.).

П. Куліш поміж рядків своєї статті прописав, що організація повстання М. Пушкаря проти правління І. Виговського — це московська інтрига та прагнення частини старшини, яка втратила колишній вплив з приходом нового гетьмана, взяти реванш. На думку Куліша-історика,

---

[4] *Кулиш П.* История воссоединения Руси: в 3 т. Т. 1. СПб.: Изд-ние товарищества "Общественная польза", 1874. С. 398–399.

[5] *Куліш П.* Руїна // Мета (Львів). 1863. № 2; *Його ж.* Руїна // Мета (Львів). 1864. № 5.

конфлікт у Гетьманщині 1658 р. не був проявом громадянського протистояння, а лише інтригою та обманом скомпонованим декількома колись впливовими заколотниками[6]".Так, трактуючи україно-московські відносини по декількох роках після Переяславської ради і зокрема за гетьмана І. Виговського, український мислитель опосередковано вказав на такі риси політичної культури московських правителів, як відсутність поваги до виборної козацької влади, ігнорування інтересами значної частини українського населення, використання технологій маніпулювання та сегментування суспільства на ворожі табори, як елементів управління соціумом при досягненні своїх експансіоністських цілей. Разом із цим після смерті Б. Хмельницького Москва вдалася до порушення принципів "Березневих статей" (ще одна риса політичної культури Московської держави — недотримання міждержавних угод) та до порушення зобов'язання непорушно дотримуватися козацьких прав та вольностей. Не маючи можливості точної ідентифікації, віднайденої нами у його рукописах, цитати щодо історичної події українсько-російських відносин, яка, на наше глибоке переконання, слугує гарною ілюстрацією ситуації в україно-московських відносинах XVII ст., так, до певної міри і на сучасному етапі. Так, в одному із своїх рукописів-чернеток він писав: "Они [московити. — *І. К.*] люди дикие, необузданные, не имеющие страха Божьего, и на верность их нельзя расчитывать… Нравы и обычаи — зверские[7]".

Тому, за переконанням П. Куліша, крок гетьмана І. Виговського на пошук умов відновлення союзних відносин з Польщею був цілком логічним.

П. Куліш у статті "Виговщина" вказав, що українська козацька зброя виявилася слабшою за московську політичну тактику, маніпуляцію духовними цінностями та використання меседжу про "об'єднавчу православну віру", яка стала одним із головних аргументів, що мала схиляла простий український люд до політичного союзу з Московією, упокорення їй[8].

У ситуації з упокоренням українців Московщиною, а згодом Російською імперією П. Куліш бачив й інший бік. Він неодноразово заявляв, що козацька (гетьманська) еліта була далеко не ідеальною, бо вона дбала перш за все за власний матеріальний та соціально-правовий зиск, між

[6] *Кулиш П.* Выговщына [Виговщина]. Санкт-Петербург: Типогр. Училища глухонемых. 1901. С. 5.

[7] Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Ф. 1. Спр. 26734 "До листування П. О. Кулиша з П. Х. Глібовою, березень–липень 1861 р.". Арк. 3.

[8] *Кулиш П.* Выговщына… С. 20–24.

старшиною та простим народом була глибока соціально-економічна прірва. Пересічні українці змушені були щодня дбати про своє виживання, а тому й не дуже могли замислюватися про власні ідентичності, боронити їх від чужостороннього культурного впливу.

У причинах провалу антимосковського виступу гетьмана Івана Мазепи український історик на перше місце ставить соціальну прірву між елітою і народом: " … что Украина отпала от Польши не как здоровое гражданское общество, а как нация, изнемогшая в отчаянной борьбе и заражённая недугами, от которых страдала сама Польша, — что новое гетманское правительство украинское, вместе с союзным себе духовенством, злоупотребляло отвоёванную ему народом свободу и предалось стремлениям эгоистическим, упустив из виду идею миновавшей войны народной, — что при таком состоянии дел не могло существовать между гетманом Мазепою и украинским народом единства стремлений, каковы б они ни были, и что с его падением должно было неизбежно начаться и падение грешной Гетманщины… Если бы он был, по успеху своего замысла, вторым Хмельницким, ему бы архиереи сочиняли силлабические оды; но, как его постигла неудача, то они торжественно предали его проклятию[9]".

Своєрідною сентенцією у поглядах українського історика на російський народ, українсько-російські відносини може стати уривок із Кулішевого педагогічно-освітнього катехізису, який він склав для навчання та прищеплення національної свідомості Федорці Дворниченко — простій селянській дівчинці, яка жила та допомагала у хутірській садибі родини Кулішів. Так, у своїх педагогічно-освітніх студіях велику увагу П. Куліш приділив розрізненню українського та російського народів, характеристиці їхнього історичного розвитку: "П<итаннє>: Чи великоруський, чи малоруський народ старший? В<ідказ>: Наш малоруський народ старший од великоруського: бо Руська земля пійшла з нашого Києва і Християнська віра настала перш у нас. П<итаннє>: Коли наш народ старший од великоруського, то чом наші руські закони пишуться по-великоруськи? В<ідказ>: <...> Оце ж ми живемо під одним Царем із московським народом уже більш двохсот літ, і як пишуться закони про великоруських царських підданих — все однією великорущиною. Наша ж малорущина, чи українщина, за польського панування більш одрізнилась, ніж було колись і спершу, од великорущини, а великоруси, живучи різно од нас літ чотириста серед фін, мордви і всяких чужого племени народів, також

[9] *Кулиш П.* Отпадение Малороссии от Польши. Т. 3. Москва: Университет. тип., 1889. С. 47–48.

розійшлись і словесним смаком і звичаєм з нами, старокиївською Руссю. От і пісні в них і в нас постали инші, і споминки про давні століття в них свої, а в нас також свої. Та ми вдержали в собі предковічного слов'янства більш, ніж вони. Тим і вважаємо свій малорусько-український народ коренем і основою всього многомилліонного народу руського. Тим, знаючи мову великоруську, пишучи нею і розмовляючи де треба, маємо й свої хороші писання, котрі почитуємо залюбки над найкращі великоруські. Держимось і звичаю свого українського твердо, яко гарного і поважного у всій Слов'янщині, се єсть між поляками, чехами, сербами, болгарами і чорногорцями[10]".

Пантелеймон Куліш неодноразово у своїх історичних працях, публіцистичних статтях наголошував, що на розвиток російського народу вплинули не слов'янські етноси та їхні культурні традиції. Попри завойовницькі походи, приєднання до Московської держави, а згодом і Російської імперії значних просторів на Далекому Сході, Півдні, Прибалтиці, асиміляторська політика Московщини не могла знівелювати глибокі національні традиції приєднаних народів, а навпаки деякі з них запозичувала. В плані обрусіння П. Куліш зазначав, культура Московської держави, її цінності не могли конкурувати з оригінальною народною культурою неслов'янських, а тому найпростішим і найпіддатливішим у плані асиміляції на думку московських (імперських) правителів був саме український етнос. Асиміляцію українців історик П. Куліш вважав неприпустимою і хибною. Він виступав за єдність східнослов'янського світу ("єдину Рущину"), але критикував російський імперіалізм, русифікаторську асимілятивну політику щодо українців, ігнорування імперською владою потреб його духовного розвитку.

У віршованій збірці "Хуторній поезії" (Львів, 1882) П. Куліш зазначав про приреченість штучної, насадженої згори, відчуженої від простолюду імперської культури і незнищенність у нижчих верствах суспільства ідеї чистої правди й піднесеної моралі, про шкідливість надмірної централізації й концентрації у столиці національно-культурного життя країни. Все це він ілюстрував історичним досвідом Західної Європи, протиставляючи приклади централізованої Франції та децентралізованої, роздробленої на безліч наукових і літературних центрів, але об'єднаної Німеччини[11].

---

[10] Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Ф. 2. Спр. 6975 «Листи». Арк. 4–13.

[11] *Кулиш П.* Хуторская философия и удаленная от света поэзия. СПб.: Тип. об-ва "Общественная польза", 1879. С. 37–49.

У програмовій поезії “Національний ідеал” (1883) П. Куліш у віршованій мові виразив ментальні риси українців, їхнє прагнення до добросусідських відносин з близькими сусідніми слов’янськими народами — росіянами і поляками.

Пантелеймон Куліш послідовно стояв на позиції, що простий народ завжди знайде між собою спільну мову. Всі лиха та міжнаціональні незгоди від сторонніх чи зверхніх над народом сил, які нацьковують представників народних один на одного. Гнобителем українців виступав не народ російський, а правитель московський, що діє всупереч раціональні й логіці “освіченого абсолютизму”[12].

Заради українсько-російсько-польської єдності, пізній П. Куліш (1880-ті рр.) не відкидав можливості створення федеративної держави трьох братніх слов’янських народів(українського, польського та російського). Уявлена Кулішем ідея слов’янської федерації мала базуватися на рівноправних засадах[13].

У написаному у Відні 1882 або 1883 р. віршованому посланні “Сторорус-малорус до Нової, Великої Руси”, що ним відкривався цикл “Переспівів великоруських співів”, П. Куліш натхненно пророкував:

Буде час, коли між нами не стоятимуть Івани,
Що на добрий розум і на серце нам кують кайдани.
Не гаситимуть нам духа політичним фанатизмом,
Не впинятимуть прогресу чужоядним егоїзмом.
Тоді ми про давнє руське братство рівноправне спогадаєм.
Вкупі з вами в вольнім храмі і науки, й жизни заспіваєм[14].

Щирі сподівання й настанови П. Куліша на дружні, рівноправні відносини українського і російського народів і сьогодні є надзвичайно актуальними, але в той же час ілюзорними. Адже російська імперська держава не змінилася. Сучасний російський політичний істеблішмент — це ті ж самі “Івани”, які вбачають свій політичний шлях, політичний курс своєї країни тільки в експансії, створенні політичної моделі, яка б нівелювала й пригнічувала духовні потреби інших народів, які потрапляють в орбіту їхніх геополітичних чи корпоративних інтересів.

---

[12] Там же. С. 72.

[13] Науково-педагогічна спадщина Куліша: вибрані твори [упоряд. О. О. Кравченко]. Умань: Софія, 2008. С. 52.

[14] *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. Т. 2. Київ: Український письменник, 2007. С. 326.

Попри певну непослідовність, а іноді й суперечливість, у викладі своїх поглядів на взаємовідносини у східнослов'янському світі Пантелеймон Куліш чітко заявив про відмінність українського та російського народів не тільки за мовними особливостям, але й за ознакам ментальності, політичної культури, цивілізаційним пріоритетам. Український, російський та білоруський народи, за його баченням, належали до одного кореня, мали гармонійний спільний розвиток у рамках Київської Русі. Однак, історичні обставини порушили цю гармонію, збалансований розвиток. Російський народ всупереч раціональній (за П. Кулішем) логіці узяв гору над іншими та почав насаджувати власні політичні і культурні цінності, що вже не були власне слов'янськими, а запозичені були від монгольської імперії Золотої Орди, інших неслов'янських народів, тоді як український народ у силу свого історичного розвитку, сформованих ментальних рис є більш європейським або таким, що силою свого культурного розвою може швидко засвоювати європейські культурні цінності та формуючи риси європейської ідентичності.

REFERENCES

1. Butych, I., Hlyz, I., & Franko, O. (Comps.). (1990). *Kyrylo-Mefodiyivs'ke tovarystvo: U 3-kht.* (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
2. Kravchenko, O. (Ed.). (2008). *Naukovo-pedahohichna spadshchyna Kulisha: vybrani tvory.* Uman. [in Ukrainian].
3. Kulish, P. (1879). *Khutorskaya fylosofyya y udalennaya ot sveta poézyya.* St. Petersburg. [in Russian].
4. Kulish, P. (1889). *Otpadenye Malorossyyot Pol'shy.* Moscow. [in Russian].
5. Kulish, P. (2012). "*Knyha o dilakh narodu krayins'koho…*". Kyiv. [in Russian].
6. Nakhlik, Ye. (2007). *Panteleymon Kulish: Osobystist', pys'mennyk, myslytel.* Kyiv. [in Ukrainian].
7. Zhulynskyi, M. (Ed.). (2000). *Panteleymon Kulish: materialy i doslidennya*. Lviv; New York. [in Ukrainian].